

SECUNDAIR ONDERWIJS

Onderwijsvorm: **KSO**

Graad: **derde graad**

Jaar: **eerste en tweede leerjaar**

Studiegebied: **Beeldende kunsten**

FUNDAMENTEEL GEDEELTE

Optie(s): **Beeldende vorming
Toegepaste beeldende kunst
Vrije beeldende kunst**

Vak(ken):

KV Waarnemingstekenen

4 lt/w

Vakkencode:

KU-g

Leerplannummer:

2002/223

(vervangt 97368 - 97369H - 97370H))

Nummer Inspectie:

2002/94//1/L/SG/1/III/ /D/

INHOUD

visie.....	2
beginsituatie	3
algemene doelstellingen.....	4
leerplandoelstellingen / leerinhouden.....	6
pedagogisch-didactische wenken en timing.....	10
minimale materiële vereisten.....	16
evaluatie	17
bibliografie	18

VISIE

KSO is per definitie gericht op de totale ontwikkeling van de mens.

Het KV Waarnemingstekenen kan hierin een specifieke bijdrage leveren aangezien het mede de basis vormt voor de studie van de beeldtaal en zodoende, via de ontwikkeling van een eigen interpretatie, te komen tot een persoonlijk idioom.

Waarneming, de basis voor de creatieve ontwikkeling van de leerling, wordt uitgediept in de 3de graad. De visuele wereld wordt geobserveerd, geanalyseerd en geconcretiseerd. Spontaan schetsen en overwogen tekenen is onmisbaar in het kader van elk beeldend en artistiek vormingsproces. Waarneming voedt de creatie en omgekeerd.

Het vak vormt mede de onderbouw van de opleiding en staat steeds in wisselwerking met het ateliergebeuren en de andere vakken binnen de opleiding. Verschillende benaderingswijzen, voorstellings- en tekentechnieken kunnen er verworven worden.

Het KV Waarnemingstekenen is inhoudelijk identiek in het 1ste en in 2de leerjaar van de 3de graad. Naar de omschrijving van einddoelstellingen en vertaling naar jaarplannen, programma's en het formuleren van de opdrachten en oefeningen zal men in de 3de graad rekening houden met :

- het niveau (met name de moeilijkheidsgraad naar de doelgroep toe);
- het aantal lessen per week dat het vak is ingeschaald.

De verhoging van de moeilijkheidsgraad en een verdere uitdieping van de leerinhouden kan de basis zijn voor de invulling ervan in het 2de leerjaar van de 3de graad.

Het is de betrokken leraar die, binnen het structuuronderdeel waar hij het vak geeft, de opdrachten en oefeningen dermate formuleert dat ze kaderen binnen dat structuuronderdeel en niveau.

BEGINSITUATIE

Leerlingen van het 1ste jaar van de 3de graad Beeldende vorming (*), Toegepaste beeldende vorming (**)
en Vrije beeldende vorming (***) komen meestal uit het 2de jaar van de 2de graad - optie Beeldende en
architecturale vorming (*) of optie Beeldende en architecturale kunst (**).

Leerlingen stromen mogelijk ook uit een 2de jaar van een 2de graad KSO, ASO, TSO in of uit een 1ste jaar
van de 3de graad BSO. Bij instroom van leerlingen uit een andere optie dan Beeldende en architecturale
vorming (*) /kunst (***) (KSO, 2de graad) kan men inhaalopdrachten en/of -lessen inrichten voor diegenen
die een tekort hebben aan minimaal vereiste basiskennis en/of -vaardigheden.

Een advies betreffende het al dan niet tot deze optie toelaten van een leerling kan eventueel ingewonnen
worden via een toelatingsklasseraad.

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

Algemeen.

Het waarnemingstekenen leert exact observeren, traint het visuele geheugen en ontwikkelt het gevoel voor constructie en verhouding.

Dit gebeurt door het tekenen met de vrije hand, naar geordende modellen die evolueren van vlakke basisvormen en objecten over driedimensionele (basis-)volumes, gebruiksvoorwerpen en bouwkundige fragmenten tot complexe composities.

Door natuurstudie verwerkt men deze objectieve vormkennis en exacte tekentaal tot artistieke interpretatie van de inhoud en persoonlijke expressie van de vorm: het waarnemingstekenen als medium. Bij de studie van elementen uit de natuur wordt het karakter van de opbouw (structuur), de textuur van het oppervlak en de stemming van kleur en licht intuïtief benaderd.

In dit evenwicht van kennis en aanvoelen, van weergave en suggestie wordt de eigenheid van dit vak beklemtoond.

De leerling:

1. kan de waarnemingsgeest, het observatievermogen gebruiken (het zien of vatten);
 - kan de basisvormen met behulp van vlakke, ruimtelijke en geometrische middelen herkennen en construeren;
 - kan hulpmiddelen hanteren om tot analyse en inzicht te komen van het waargenomene:
 - kan van algemeen naar gericht kijken;
 - kan richtingen en verhoudingen zien en noteren;
 - kan hoeken bepalen;
 - kan maten vergelijken;
 - heeft inzicht in conventionele perspectiefweergave;
 - kan zelfstandig een oplossing vinden voor de gestelde plastische problemen;
 - kan complexe gegevens analyseren en vanuit eigen inzicht oplossen, gebruik makend van beschikbare hulpmiddelen ;
 - kan een methodische aanpak hanteren bij het observeren, onderzoeken en weergeven (via analyse, synthese, reconstructie):
 - van globaliteit naar detail en omgekeerd;
 - van perspectief en andere voorstellingsmethodes;
 - onderzoek van volume en ruimte;
 - kan materialen en technieken onderzoeken;
 - kan komen tot een snelle en adequate lijnvoering en hantering van de diverse materialen en technieken;
 - kan efficiënte werkmethodes ontwikkelen.

Methode: de studie van het perspectief, de verhoudingen (proporties, geleidingen), de bladspiegel, de anatomie (incl. opbouw en functie). Dit aan de hand van doelgericht gekozen modellen, zowel uit de statische als de levende natuur.

2. kan esthetisch denken & voelen (de persoonlijkheid, de creativiteit, de expressiviteit);

Methode: het aanbieden van mooie, harmonieuze modellen en het opbouwen van een stimulerende en inspirerende atmosfeer. De confrontatie met voorbeelden uit heden en verleden (kunstwerken, inzonderheid tekeningen) en uitgebreide evaluatie in functie van de esthetische kwaliteiten

3. is in staat handvaardigheid, manuele trefzekerheid en directheid toe te passen in opdrachten;

Methode: het voortdurend en herhaald oefenen waarbij formaat, materiaal en werktijd variëren.

4. kan een complexe realiteit weergeven via verworven inzicht in de beeldende middelen (o.a. : beweging, constructie, ruimte, diepte en perspectief, kleur en tonaliteit, compositie en ordening, relaties);
5. kan de beeldende middelen verder ontdekken en toepassen;
6. kan, bij het weergeven van een gegeven, technische vaardigheden en kennis van grondstoffen en materialen aanwenden in functie van een optimale expressie;
7. kan een tekening naar waarneming maken in functie van een opdracht;
8. kan diverse soorten tekeningen realiseren: schets, uitgewerkte tekening, notitieschets, bewegingsschets;
9. kan onderzoeken hoe uitwendige factoren de verschijningsvormen van een object veranderen door o.a.:
 - de plaats van de waarnemer t.o.v. het object;
 - het tijdsmoment: de periode van waarneming;
 - de kleur, plaats en intensiteit van het licht en de omgeving.
10. kan de wijze waarop de waarnemer een object benadert onderzoeken:
 - de weergave verandert door specifiek deelonderzoek, zoals: anatomisch, vormelijk, kleur, licht, geheugenschets, tijdslijnen en werkritmekeuze en eventuele combinaties;
11. kan handelingsgericht registreren;
12. kan een beeldafbeeldingsgerichte weergave realiseren;
13. kan de verworven kennis en vaardigheden omzetten in een eigen beeldtaal en ze aanwenden in toegepast werk;
14. kan een menselijk figuur (naaktmodel) analyseren en weergeven (schetsen, tekenen).

KV Waarnemingstekenen levert een specifieke bijdrage binnen de doelen van de opleiding en is een deel van de basis voor de studie van de beeldtaal.

Waarnemingstekenen moeten in de totaliteit en met de nodige differentiatie aangepakt worden.

Nauwe samenwerking en coördinatie tussen de verschillende vakleraren (WT en BV, TBV of VBV) is noodzakelijk.

Vakoverschrijdende eindtermen (VOET).

Daarnaast levert de leraar (ook diegene van het vak dat in dit leerplan aan bod komt) mede zijn bijdrage tot de realisatie van de **vakoverschrijdende eindtermen (VOET)**. Vakoverschrijdende eindtermen zijn minimumdoelen die niet specifiek behoren tot een vakgebied, maar onder meer door middel van meerdere vakken of onderwijsprojecten kunnen worden gerealiseerd. Zij zijn in eerste instantie een opdracht voor het hele schoolteam. Om uit te maken hoe alle vakoverschrijdende eindtermen op schoolniveau kunnen gerealiseerd worden, zijn afspraken nodig tussen de collega's van alle vakken. Het is aangewezen om deze afspraken formeel vast te leggen.

In sommige vakken kunnen bepaalde VOET uitdrukkelijker aan de orde komen dan in andere.

Leerplannen kunnen dan ook verwijzingen naar VOET bevatten als de binding tussen de vakgebonden doelstellingen en de VOET evident is. Indien de vakgroep nog andere VOET realiseerbaar acht binnen een vak, wordt dit vastgelegd in een verslag waarin zowel de visie en de planning zijn opgenomen.

Bij de aanvang van het schooljaar maakt de leraar een oordeelkundige keuze van de leerinhouden waarmee hij de vakgebonden en vakoverschrijdende doelstellingen wil realiseren (bij voorkeur na overleg met de vakgroep) en stelt een **jaar(vorderings)plan** op waarin hij de leerstof op een evenwichtige wijze verdeelt over het beschikbare aantal lestijden.

LEERPLANDOELSTELLINGEN / LEERINHOUDEN

KV WAARNEMINGSTEKENEN

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
	De leerling:	
1	kan zelfstandig een actieve vorm van zien gebruiken bij de uitvoering van tekenopdrachten.	zien observatievermogen actief zien in zich opnemen zichtbaar maken van waargenomen werkelijkheid...
2	kan doelgericht hulpmiddelen hanteren om tot analyse en inzicht te komen van het waargenomene - van algemeen naar gericht kijken.	kijken algemeen gericht
3	heeft inzicht in de constructie van basisvormen en kan ze weergeven.	basisvormen vlakken geometrische volumes
4	kan zelfstandig hulpmiddelen hanteren om tot analyse en inzicht te komen van het waargenomene - zien en noteren van richtingen, verhoudingen.	noteren richtingen verhoudingen
5	kan zelfstandig hulpmiddelen hanteren om tot analyse en inzicht te komen van het waargenomene - het bepalen van hoeken.	hoeken bepalen
6	kan zelfstandig hulpmiddelen hanteren om tot analyse en inzicht te komen van het waargenomene - het vergelijken van maten.	maten opnemen vergelijken
7	kan zelfstandig hulpmiddelen hanteren om tot analyse en inzicht te komen van het waargenomene - noties van conventionele perspectiefweergave in verband met de eerder genoemde leerinhouden.	perspectief conventioneel basisvormen en -volumes zien en kijken noteren hoeken meten en maten
8	kan via hulpmiddelen oplossingen vinden voor gestelde problemen.	probleemoplossend werken

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
9	verwerft inzicht in complexe gegevens en kan er zelfstandig beeldende oplossingen voor uitwerken.	complexe gegevens ingewikkelde geometrische volumes (complexe) organische vormen
10	kan de essentie van een vorm weergeven.	essentie van vorm(en) reductie hoofdzaak en bijzaak
11	heeft inzicht in de invloed van het standpunt ten opzichte van het object, kan dit onderzoeken en verklaren.	standpunt en object onderzoek verklaring
12	heeft een efficiënte werkmethode en kan die op eigen initiatief verder ontwikkelen.	werkmethode
13	kan via analyse een methodische aanpak hanteren bij het observeren, onderzoeken en weergeven.	werkmethode via analyse
14	kan via synthese een methodische aanpak hanteren bij het observeren, onderzoeken en weergeven.	werkmethode via synthese
15	kan via reconstructie een methodische aanpak hanteren bij het observeren, onderzoeken en weergeven.	werkmethode via reconstructie
16	kan zelfstandig en met inzicht de omzetting van een globaal beeld naar detail en omgekeerd toepassen.	omzetting globaal beeld detailbeeld
17	heeft inzicht in volume en ruimte en kan ze onderzoeken en weergeven.	volume en ruimte onderzoek weergave perspectief en andere voorstellingswijzen
18	kan materiaal, materieel en tekentechnieken zelfstandig en inzichtelijk toepassen in eigen werk.	materiaal materieel tekentechnieken
19	kan tekentechnieken gemengd toepassen.	tekentechnieken in het kunstwerken keuze techniek resultaat keuze techniek en inhoud keuze techniek en boodschap techniek en de eigen persoonlijkheid klassiek actueel

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
		combinatie(s) <i>(elke tekentechniek is bruikbaar maar niet steeds noodzakelijk - zie ook leerinhouden BV)</i>
20	kan een snelle en adequate lijnvoering toepassen voor diverse tekenstijlen en -opdrachten.	tekenvaardigheid lijnvoering
21	kan de manuele vaardigheden trefzeker en direct toepassen.	tekenvaardigheid manuele basisvaardigheden zichtbaar maken van de waargenomen werkelijkheid
22	kan zelfstandig klassiek en actueel materiaal en materieel onderzoeken en er via oefening en experiment inzicht in verwerven.	materiaal en materieel materiaal en materieel in het kunstwerken keuze en materieel resultaat keuze en materieel en inhoud keuze en materieel en boodschap materiaal en materieel en de eigen persoonlijkheid klassiek actueel <i>(elk materiaal en materieel dat tot 'beeldvorming' leidt is bruikbaar maar niet steeds noodzakelijk - zie ook leerinhouden BV)</i>
23	kan zelfstandig de klassieke en actuele technieken onderzoeken en er via oefening en experiment inzicht in verwerven.	experiment en onderzoek materiaal materieel technieken dragers <i>(elk materiaal, materieel en technisch middel dat tot 'beeldvorming' leidt is bruikbaar maar niet steeds noodzakelijk - zie ook leerinhouden BV)</i>
24	kan de facetten van de waarneming activeren en elementen die een verschijningsvorm van een object bepalen weergeven.	waarneming activeren zichtbaar maken van de waargenomen werkelijkheid
25	kan een gerichte denk- en werkmethode opgebouwen.	strategie coherentie tussen denken en werken
26	kan persoonlijke ervaringen en inzichten vertalen naar een eigen beeldtaal in eigen werk.	persoonlijke inbreng eigen beeldtaal
27	kan een persoonlijke creatieve inbreng doen bij de uitvoering van opdrachten.	creatieve inbreng eigen beeldtaal
28	kan expressief omgaan met het waargenomene.	expressieve inbreng

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
		eigen beeldtaal
29	<ul style="list-style-type: none"> • kan fundamentele opdrachten binnen het vak Waarnemingstekenen realiseren. • kan tekenen naar levend model (inclusief naaktmodel). 	kennis en vaardigheid stilleven levend model schetsen van dieren landschap en natuur architectuur - binnen architectuur – buiten...
30	kent de terminologie m.b.t. het vak en kan ze doelgericht gebruiken.	vakterminologie materiaal materieel techniek materie...

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN EN TIMING

Waarneming ligt aan de basis van elke opleiding binnen de beeldende kunsten. Zij levert ons een "beeldenschat" op, vergelijkbaar met het verwerven van een "woordenschat", de grammatica van de beeldtaal. Waarnemen is zien, horen, tasten, ruiken, proeven,... De zintuigen vormen een georganiseerde éénheid. Eén zintuig kan daarbij dominant zijn maar de anderen blijven meespelen.

Het vak Waarnemingstekenen wordt aangeboden vertrekkend vanuit de basis.

Geen enkele voorkennis is vereist. Het waarnemingstekenen leert exact observeren, traint het visuele geheugen en ontwikkelt het gevoel voor constructie en verhouding. Dit gebeurt door het tekenen met de vrije hand naar geordende modellen die evolueren van vlakke basisvormen en objecten over driedimensionale (basis-)volumes, gebruiksvoorwerpen en bouwkundige fragmenten tot complexe composities.

Door natuurstudie verwerkt men deze objectieve vormkennis en tekentaal tot artistieke interpretatie van de inhoud en de persoonlijke expressie van de vorm. Het karakter van de opbouw (structuur), de textuur van het oppervlak en de stemming van kleur en licht wordt rationeel benaderd. In dit evenwicht van kennis en aanvoelen, van weergave en suggestie wordt de eigenheid van het waarnemingstekenen beklemtoond.

De waarneming, in zijn ruimste betekenis, ligt aan de basis van elke opleiding binnen het beeldend terrein. Het is daarom vanzelfsprekend dat het vak niet als alleenstaande discipline mag worden beschouwd. Het is een hulpmiddel om verworven inzichten, ideeën en concepten te noteren en te onderzoeken.

Via de wisselwerking met andere praktijkgebieden kan men een samenhang in de totaliteit van de opleiding garanderen. Slechts dan kan waarnemingstekenen door de leerlingen getoetst worden in het globaal aangeboden pakket om te resulteren in een bredere uitbouw van de beeldende taal.

De volgende kennis, inzichten en vaardigheden worden gevormd:

- (1) de waarnemingsgeest of het observatievermogen: het "zien of vatten";
- (2) het esthetisch denken en voelen;
- (3) de handvaardigheid.

Leerinhouden Waarnemingstekenen

De leerinhouden Waarnemingstekenen zijn niet loskoppelbaar van die van de andere praktijkvakken en omgekeerd. Zij kunnen niet aan één doelstelling gekoppeld worden. Bij de realisatie van leerplandoelstellingen komen steeds meerdere inhouden aan bod!

De leerplandoelstellingen en leerinhouden moeten zo gelezen, begrepen en in de lespraktijk omgezet worden...

Welke leerinhoud in welke opdracht aan bod zal komen wordt bepaald na grondige coördinatie tussen de vakleraren. Aanvulling is nuttig maar overbodige overlappingsen en herhalingen moeten in de mate van het mogelijke vermeden worden.

Leerinhouden qua onderwerp en thema, naar niveau en naar moeilijkheidsgraad

Men bouwt in de 3de graad verder op ervaringen, verworvenheden en leerinhouden uit het ateliergebeuren van de 2de graad. De accenten worden nu meer gelegd op het zelfstandig hanteren en weergeven van de waarneming.

Naast de neutrale en objectieve studie kan men dan, door subjectieve benadering van een al dan niet zelfgekozen onderwerp, tot een eigen uitdrukkingswijze of taal komen: het waarnemingstekenen als medium.

In de 3de graad concentreert men zich vooral op:

1. het tekenen naar ornament;
2. het tekenen naar plaasteren bustes;
3. schetsen naar landschap en architectuur, zowel binnen als buiten (met een verhogende moeilijkheidsgraad, o.m. betreffende complexiteit);
4. het schetsen van dieren;
5. de studie van het figuur (schetsen en tekenen naar levend model, inclusief het naaktfiguur)
 - schetsen en doorgedreven tekeningen ;
 - het ganse figuur en deelaspecten ;

- zowel stilstaand als in beweging.

Dit als voorbereiding op de ingangsproof HKO - vooral in die studierichtingen KSO die voorbereiden op HOLT en HOKT, B.K.

Materiaal, materieel en technieken

Wat de te gebruiken leerinhouden aangaande materiaal, materieel en technieken betreft moet de vakleraar rekening houden met de inhouden zoals in dit document opgesomd.

Elk materiaal, materieel en technisch hulpmiddel dat tot beeldvorming kan leiden kan in principe worden gebruikt - in zoverre geen al te omslachtige ambachtelijke voorkennis vereist wordt.

Combinaties van materiaal, materieel en technieken en de studie der verwerking van deze middelen op verschillende dragers dienen een experimentele houding tegenover de beeldende middelen te stimuleren om te komen tot een snelle en adequate lijnvoering en een doelmatige hantering.

Een leerplan is geen handboek maar een leidraad.

Doelstellingen

Het is aangewezen rekening te houden met het niveau van de leerlingen (1ste en 2de jaar van de 3de graad) en het aantal lessen per week het een vak WT gegeven wordt (4u./w.): de rangschikking van de doelstellingen en de vertaling ervan naar jaarplannen, programma's, opdrachten en oefeningen toe wordt hierdoor bepaald. Verhoging van de moeilijkheidsgraad en verdere inhoudelijke uitdieping moet gestructureerd zijn naar het einde 3de graad toe gebeuren.

Een doelstelling kan inhoudelijk cognitief, affectief of psychomotorisch zijn.

Cognitieve doelstellingen hebben te maken met het verstandelijk functioneren, het zich herinneren, herkennen of verwerven van kennis en de ontwikkeling van intellectuele vaardigheden. Cognitieve doelstellingen hebben betrekking op:

- het verwerken, uitbreiden en aanwenden van interne en externe ervaringen (het zich voorstellen, het zich herinneren, het herkennen, het verwerven van kennis en begrippen en het ontwikkelen van intellectuele vaardigheden van de leerling) en dit specifiek voor de KV/KSO;
- het kennen en kunnen gebruiken van het vocabularium i.v.m. het vak (de beeldtaal);
- het kunnen toelichten en legitimeren van het gerealiseerde werk .

Affectieve doelstellingen betreffen een gevoelswaarde, een emotie, een graad van aanvaarding en betrokkenheid. Affectieve doelstellingen hebben betrekking op:

- het sensibiliseren van gevoelens en emoties;
- een graad van aanvaarding en betrokkenheid;
- kritische en objectieve evaluatie van het eigen werk en het werk van anderen;
- het zich documenteren;
- doelgericht en vakoverschrijdend denken en experimenteren, wat de eigen creativiteit en de kwaliteit van het werk positief kan/zal beïnvloeden;
- het planmatig werken;
- het openstaan voor nieuwe ontwikkelingen binnen de kunst en de cultuur.

Psychomotorische doelstellingen leggen de nadruk op motorische vaardigheid, hantering van materialen en objecten, spierbeheersing en coördinatie van zenuwimpulsen en musculatuur. Psychomotorische doelstellingen hebben betrekking op:

- het aanwenden, trainen, verfijnen van motorische vaardigheden;
 - het hanteren van materialen en objecten;
- spierbeheersing en coördinatie (bv. oog-handcoördinatie).

Omdat deze drie soorten van doelstellingen in de KV/KSO onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, zullen zij in leerplannen niet afzonderlijk worden behandeld. Voor de intuïtieve artistieke creatie is in dit model geen plaats.

Bij het opmaken van doelstelling wordt rekening gehouden met het volgende schema, de leerling KSO:

kent begrijpt past toe integreert	de feiten begrippen relaties structuren methodes attitudes	van de waarneming bewustwording verwerking uitvoering
--	---	--

Op die manier worden er 4 (gedragsniveaus) x 6 (inhoudsniveaus) x 4 (toepassingsgebieden) = 96 verschillende onderwijsdoelstellingen van het beeldend proces verkregen.

Leerplandoelstellingen

De realisatie ervan kan door middel van een theoretische en/of praktische benadering worden bereikt. In de jaarplannen worden ze over de graad gespreid. Zij zijn een nadere differentiatie van de einddoelstellingen en vormen een schakel tussen de algemenere einddoelstelling en de concreet observeerbare lesdoelen.

Leerinhouden

Leerinhouden zijn een verduidelijking en aanvulling van leerplandoelstellingen en beschrijven er in feite de diepte en de breedte van.

Lesdoelstellingen

Bij de opstelling van lesdoelstellingen gaat de leerkracht uit van de leerplandoelstellingen en de leerinhouden.

Per les geeft de leraar de beoogde lesdoelen aan als inleiding van de lesvoorbereiding. De keuze en de volgorde van de lesdoelstellingen en de daaraan gekoppelde leerinhouden, beeldende informatie, didactische middelen en opdrachten zijn niet bindend. Wel moet de moeilijkheidsgraad in de loop van de opleiding verhogen.

Bij het bepalen van een lesonderwerp waarbij enerzijds een technisch en anderzijds een creatief en inzichtelijk doel betrokken is kan een keuze worden gemaakt uit een samenhang van verscheidene plastische problemen (langs inductieve of deductieve weg).

Didactische aanpak

De lesgever tracht van zijn les een afgerond geheel te maken, opgebouwd rond lesfasen (herhalen, sensibiliseren, probleemstelling, aanbreng van nieuwe kennis, evaluatie,...). Hij verliest daarbij nooit uit het oog dat het leer- en/of productieproces, eerder dan het product zelf, centraal staat.

De leerkracht legt gedurende de begeleiding onder meer de nadruk op: de verantwoorde keuze van materiaal en materieel, een efficiënte werkorganisatie, geregelde zelfevaluatie, precisie, orde en veiligheid. Het is aangewezen de leerling geregeld te toetsen op zijn opgedane kennis en gemaakte vorderingen (dit volgens vooraf vastgelegde evaluatiecriteria).

Theoretische sessies worden ingelast naargelang de behoeften van de leerlingen en bij voorkeur inspeland op de actualiteit. Bezoeken bij beeldende kunstenaars en aan toonstellingen zijn een nuttige aanvulling van de theoretische en praktische lessen.

Bij elke opdracht zorgt de leraar ervoor dat:

- de leerling kennismaat met iets nieuws, zowel op het vlak van de inhoud als van de vorm = kennismaking;
- de leerling ertoe wordt aangezet om te onderzoeken, studeren, begrijpen en oefenen = studie;
- de leerling in nieuwe middelen om zijn boodschap te realiseren ontdekt en toepast = toepassing.

Belangrijk is dat de opdrachten en bevestigend karakter hebben. De leerling moet een veelzijdig en verscheiden contact hebben met de middelen die hem toelaten de beeldtaal te gebruiken.

De leerstofafbakening is geen strak schema maar laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak door de leraar.

Aanvangsniveau

Zie hoofdstuk "beginsituatie".

Structuuronderdelen, niveau en moeilijkheidsgraad

De leerinhouden beschrijven de fundamentele kennis en de grondbeginselen van elk vak.

Zij kunnen moeilijk gediversifieerd worden naar de verschillende structuuronderdelen. De leerinhoud- en leerstofafbakening is immers, zoals eerder gesteld, geen strak te volgen schema maar biedt slechts één van de vele mogelijkheden om de beeldtaal te omkaderen. Dit laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak van de leraar en voor een samenspraak tussen de leraar en de leerling; rekening houdend met de evoluerende interesse van de leerling, met zijn mogelijkheden en met de omstandigheden.

Naargelang het structuuronderdeel kan een ander accent gelegd worden.

Het is de leraar die het vak Waarnemingstekenen geeft die de opdrachten en oefeningen dermate formuleert dat ze kaderen binnen het structuuronderdeel BV, TBK of VBK, 3de graad.

Administratie

In een jaarplanning geeft de leerkracht aan hoe hij de leerstof zal verdelen over het schooljaar.

Regelmatig gaat hij na of alle geplande inhouden en vorderingen binnen de voorziene tijd gerealiseerd worden en ondertekend ter bevestiging (deze vorderingsplanning kan een onderdeel zijn van het jaarplan indien er een kolom ter ondertekening voorzien wordt). Dergelijk jaarplan is geen strak keurslijf, eventuele tussentijdse bijstellingen blijven mogelijk.

De leraar zet er uiteen hoe hij de leerstof van het leerplan over het schooljaar zal verdelen.

Van hem wordt verwacht dat hij voldoende inzicht heeft om de moeilijkheidsgraad van een onderwerp te bepalen in functie van het leerjaar, de leerling en het klassenpeil. Voorgestelde thema's worden door aangepaste opdrachten verder uitgebouwd.

De leerkracht houdt een agenda bij waarin de te behandelen opdrachten en inhouden per lesdag vermeld zijn. In een evaluatieschrift noteert hij naast de vorderingen van elke leerling de eventuele tekorten en een zinvolle remediëring. In een werkmap (of in een in de klas aanwezige bibliotheek- of documentatiekast) bewaart hij zijn cursussen, verwijzingen naar en/of voorbeelden van didactisch materiaal, een beschrijving en de timing van de gegeven opdrachten en een kopij van de jaarplanning. Bij betwistingen over beoordelingen of sanctionering kan de lesgever steeds een beroep doen op de administratieve documenten. Gecorrigeerde en besproken werken, de werkmap, examenkopijen, examenvragen, modelantwoorden en beoordelingscriteria bieden in dergelijk geval een extra steun.

Overzicht van de basisdocumenten van de leerkracht:

eigen agenda en die van de leerlingen;

eigen documentatiemap met cursussen, lesvoorbereiding, opdrachtbeschrijvingen, jaarplanning,...;

de gecorrigeerde taken en overhoringen;

kopijen van examens en tussentijdse toetsen;

examenvragen en de modelantwoorden;

evaluatieschrift met vermelding van de gebruikte evaluatiecriteria;

schriftelijke verwittigingen van de leerling;

werkschriften, werkmappen, kaften of de documentatiemappen van de leerlingen;

schetsboeken van de leerlingen;

gerealiseerde werken, opdrachten, schetsen, voorstudies, ...

contactafdrukken, foto's, video's, films, geluidsopnames.

Bij een inspectie of begeleiding zal de leraar spontaan deze documenten voorleggen.

De leerlingen leggen een documentatiemap aan waarin zij opdrachtbeschrijvingen, documentatie en voorbeelden (zowel technisch als creatief qua inhoud), beschrijvingen en motivaties van gevolgde denken en ontwikkelprocessen, cursussen, eigen nota's, afgewerkte opdrachten (of een kopij) en de nabespreking ervan,... met structuur en overzichtelijk bewaren. Deze map geeft de leerling en de lesgever een overzicht van het leer- en werkproces en van de individueel gemaakte vorderingen. De agenda's van de leerlingen worden ingevuld voor de dag dat de les moet gekend of het werk moet gemaakt zijn, niet op de dag dat de les gegeven werd.

De leerkracht zal regelmatig en bij wijze van steekproef de documentatiemappen en de agenda's van de leerlingen controleren.

In de documentatiemap vindt men o.m.:

- omschrijving van de opdracht(en) of thema('s) + uit te voeren taken;
- de leerinhoud, verklaring en beoordelingscriteria van de opdrachten;
- theoretische toelichtingen, incl. verklaring van woorden en/of begrippen en cursussen;
- documentaties en illustraties i.v.m. de opdrachten, eventueel specifieke bibliografie;
- schetsen, voorstudies, voorontwerpen, gebruikte bronnen en/of voorbeelden, een kopij van de bereikte resultaat;
- de beknopte verantwoording of legitimatie van het onderzoek.

Handboeken zijn, naast divers audiovisueel materiaal, hulpmiddelen die de realisatie van het leerplan ondersteunen.

Lesverloop

Bij het inleiden van een thema of aspect van de leerinhoud plaatst de leraar het onderwerp van onderzoek in zijn ruimst mogelijk context. Niet alleen de kunst- en cultuurhistorische referenties worden aangetoond, maar ook mogelijke connotaties i.v.m. maatschappelijke, psychologische of filosofische aspecten. Na de introductie wordt de opdracht of vraag geformuleerd.

Als de thematische grenzen van het onderzoek bepaald zijn worden (waar nodig) formaat, techniek en tijd opgegeven. De inleiding gebeurt klassikaal, eventueel worden voorbeelden getoond en becommentarieerd. Hieruit put de leerling de eerste gegevens van zijn ontwerp (grootte, schaal, verhouding, specifieke eigenschappen van de basisvormen, enz...). De mogelijkheden en de beperkingen van het technisch aspect worden zo onderkend.

De leerling bezint zich over het gevraagde, gaat zich documenteren, maakt schetsen en voorstudies.

Onder begeleiding en in overleg met de leraar komt hij zo tot een definitief voorontwerp.

Na een laatste bespreking wordt dit omgezet in een eindproduct. De leerling legitimeert zijn onderzoek in een klassikale bespreking.

Relatie leraar-leerling

De leeropdracht van o.m. schilders, beeldhouwers, fotografen, cineasten, grafici, ... steunt op hun persoonlijk artistiek ervaren. Hun aanpak gaat voornamelijk uit van het intuïtief aanvoelen en het waarnemend weten. Zij moeten langs permanente kritische benadering de leerlingen aanmoedigen om steeds opnieuw en verder te zoeken zodat zij tot persoonlijke plastische oplossingen komen.

De leraar belast met kunstvakken dient zich zéér flexibel te kunnen opstellen op twee vlakken: enerzijds in het opvolgen van een artistiek proces binnen een groep en anderzijds in de specifieke individuele benadering van de leerling. Deze begeleidende functie bestaat ondermeer uit het formuleren en evalueren van tussenopdrachten en tussenoplossingen.

De individuele lesgever-leerling relatie vooronderstelt grote soepelheid en vertrouwen en wordt maximaal aangewend om te sensibiliseren, te motiveren en te stimuleren.

Na de basisopleiding moet deze relationele houding evolueren naar een samenwerkingsverband op basis van gelijkheid en betrokkenheid. Dit resulteert in het cultiveren van de creatieve vrijheid, in een banende en niet sturende werkwijze, in divergent denken, in een procesgerichte i.p.v. een productgerichte aanpak en in het adequaat oplossen van probleemsituaties en vraagstellingen.

Het theoretische onderricht

Theoretische lessen dienen zoveel mogelijk geïllustreerd te worden (reproducties, foto's, dia's, video's, filmfragmenten, ...) of getoetst aan praktijkoefeningen (in het atelier).

De beeldende informatie (BI)

De "beeldende informatie" geeft een inzicht in de "esthetische principes" die aan de basis liggen van stijlexpressies en vormgeving van culturen uit heden en verleden.

De actualiteit en een initiatie in de moderne stijlen dienen ruim aan bod te komen en correct gesitueerd in een ruimere kunsthistorische context. Daar geen chronologische volgorde wordt gerespecteerd is een plaatsen in tijd en ruimte logisch. Hoewel de beeldende informatie wordt uitgewerkt in combinatie met en tijdens de cursussen Waarnemingstekenen en Beeldende Vorming zijn afzonderlijke lessen en activiteiten niet uitgesloten.

De beeldende informatie kan worden verzorgd door middel van reproducties, dia's, didactische platen, films, literatuur, tv, video, tentoonstellingsbezoeken, ateliers,... Gebruik maken van actuele ICT-technieken (o.a. internet) bij het verzamelen en verwerken van documentatie is vanzelfsprekend!

Situering van de beeldende informatie

De beeldende informatie in samenhang met de kunstvakken heeft drie aspecten die zowel afzonderlijk als gelijktijdig kunnen optreden.

(1) Zij kan worden gebruikt als "Darstellung", als stoffering die leidt naar een plastische probleemstelling. Bv. de koepelschildering tijdens de barok als verlegging van een architecturale begrenzing: relatie tussen twee en drie dimensies.

(2) Tijdens een oefening kan de beeldende informatie worden gebruikt als verwijzing.

Bv. in functie van een oplossing, als correctie, als leidraad, al inspiratie, als concretisering, enz. ...

(3) Na een opdracht als slotbespreking (bv. confrontatie), als verdieping of uitbreiding.

De "beeldende informatie" dient met zorg te worden aangewend. Het gevaar dat de informatie negatief werkt op de creativiteit is niet denkbeeldig. Het mag niet leiden tot een vlijtig imiteren van voorbeelden.

Onderzoek en studie van de beeldtaal

De leerling moet een zo veelvuldig en verscheiden mogelijk contact kunnen hebben met de middelen die hem toelaten de beeldtaal te gebruiken (dit van bij de aanvang).

De leerinhoud- en leerstofafbakening is geen strak te volgen schema, maar biedt slechts één van de vele mogelijkheden om de beeldtaal te omkaderen. Het laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak. Het is de betrokken leraar die, binnen het structuuronderdeel waar hij het KV/WT geeft, de opdrachten en oefeningen dermate formuleert dat ze kaderen binnen de 3de graad.

De opsomming der leerinhoud is rationeel (een duiding) dus artistiek-intuïtief ontoereikend.

Uiteraard is ze vatbaar voor uitbreiding en herformulering.

De aspecten van de beeldtaal zijn zo talrijk dat elke lijst of opsomming bij voorbaat als onvolledig mag worden beschouwd.

Volgende aspecten van de beeldtaal komen echter steeds aan bod:

(a) het waarnemingstekenen en de beeldende vorming als medium. Als drager van gevoel, betekenis, esthetisch inzicht, sfeer, besef, expressie en creativiteit (in die zin alomvattend);

(b) de basisvormen: driehoek, vierkant, cirkel. De basisvolumes: bol, piramide, kubus en alle andere geometrische figuren (regelmatige en onregelmatige veelhoeken, ellipsen en ovalen);

(b) organische figuren en vormen uit fauna & flora zoals zij bijvoorbeeld terug te vinden zijn in het ornament. of in de studie van het menselijk lichaam - geheel, in onderdelen en/of details;

(c) de structuur. De opbouw der samenstellende delen, de geledingen en de proportieel (inclusief de studie van de Gulden Snede en de andere klassieke schoonheidsanon's);

(d) diverse compositiemogelijkheden en hun betekenis met betrekking op beeld, vorm, functie, decoratie, inhoud, betekenis, techniek en materie;

(e) de kleur in zijn oneindig talrijke verschijningsvormen en schakeringen; inclusief de studie van de grijswaarden (tonen) maar ook als expressiemiddel, ruimteschepper, drager van inhoud, ...

(f) het licht, als zichtbaar makend element van alle beeldende middelen;

(g) alle zichtbare en tastbare texturen in al hun mogelijke combinaties tegenover elkaar, naast en/of door elkaar.

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN

ALGEMEEN

geschikte atelieraccommodatie, aangepaste qua ruimte, licht, lucht, belichting (bij voorkeur oriëntatie op het noorden), bruikbaarheid, toegankelijkheid, ...;

opbergkasten;

bibliotheekkast;

ladekasten voor papier (papierformaat A1);

stromend water met aangepaste wasbak;

de beschikbaarheid van een kopieerapparaat in de school (met mogelijkheid van vergroten en verkleinen, kopiëren op transparant materiaal, eventueel kleurenfotokopie,...);

TV- Video: mobiel toestel;

diaprojector;

episcoop of antiscoop;

overheadprojector;

vuilnisemmer;

grote afvalbak;

open rekken boven handhoogte (opslag maquettes).

WAANEMINGSTEKENEN

schildersezels;

tekenplanken;

materiaal voor het samenstellen van stillevens;

verstelbare spotlamp(en).

Algemene opmerkingen:

De behoeften zijn groot, de middelen doorgaans beperkt. Men hoeft niet te overdrijven maar beneden een bepaald uitrustingsniveau kan geen ernstig werk geleverd worden. Een weldoordacht en rationeel gebruik van de beschikbare financiële middelen dringt zich op. Dit leerplan kan een school niets opleggen betreffende de aanbesteding van de fondsen. Een aanvaardbare minimumuitrusting is echter noodzakelijk. Het strekt tot aanbeveling om de vakleraren via de vakwerkgroep advies te vragen aangaande het stellen van prioriteiten binnen het begrootte budget.

Inzake veiligheid is de volgende wetgeving van toepassing:

- **Codex**
- **ARAB**
- **AREI**
- **Vlarem.**

Deze wetgeving bevat de technische voorschriften die in acht moeten genomen worden m.b.t.:

- **de uitrusting en inrichting van de lokalen;**
- **de aankoop en het gebruik van toestellen, materiaal en materieel.**

Zij schrijven voor dat:

- **duidelijke Nederlandstalige handleidingen en een technisch dossier aanwezig moeten zijn;**
- **alle gebruikers de werkinstructies en onderhoudsvoorschriften dienen te kennen en correct kunnen toepassen;**
- **de collectieve veiligheidsvoorschriften nooit mogen gemanipuleerd worden;**
- **de persoonlijke beschermingsmiddelen aanwezig moeten zijn en gedragen worden, daar waar de wetgeving het vereist.**

EVALUATIE

Door evaluatie bepaalt de leraar in welke mate de concreet gestelde doelen bereikt zijn.

De evaluatie bestaat erin het werkproces van de leerling te toetsen aan de opdracht en omgekeerd.

Een positieve evaluatie gaat uit van hetgeen de leerling heeft bijgeleerd, niet van zijn tekorten.

Voor permanente en objectieve evaluatie is het aangewezen te kunnen steunen op concrete evaluatiegegevens. Evaluatiecriteria die bij voorkeur opgesteld worden door de vakwerkgroep in samenspraak met de directie. Het strekt tot aanbeveling om via het agenda van de leerling de evaluatiecriteria aan de ouders mee te delen.

Herhalingsbeurten kunnen aangevuld worden met korte schriftelijke overhoringen, praktijkopdrachten, mondelinge beurten, punten voor observatiegegevens, orde en/of medewerking.

Hierbij is het ook nuttig voortdurend aandacht te besteden aan zelfevaluatie van de cursisten.

De procesevaluatie kan best gebeuren aan de hand van het verloop van de praktijkopdrachten.

Observatie van het affectieve gedrag van de cursist kan aanleiding geven tot aanpassing van een evaluatiecijfer.

Via evaluatie bepaalt de leraar in hoeverre de concreet gestelde doelstellingen bereikt zijn.

Door classificatie van evaluatievragen volgens de taxonomie (kennen, kunnen en zijn) zal de leraar in staat zijn het doel van zijn evaluatie te bereiken.

Vragen zijn éénduidig, valide en betrouwbaar. Door vraagstelling van gelijke aard als in de loop van het schooljaar speelt het verrassingseffect niet meer. Aan de hand van vooraf opgestelde modelantwoorden en duidelijke evaluatiecriteria zijn de correcties secuur en betrouwbaar.

Bij mondelinge examens worden reeksen (gelijk- (w)aardige) vragen voorzien. Van het verloop van de examens worden notulen aangelegd. Iedere leerling heeft door trekking van zijn vragen gelijke kansen. Een tweede examiner, liefst competent in dezelfde discipline, wordt zo mogelijk toegevoegd.

Voor de kunstvakken kan het examen vervangen worden door een beoordeling van de in een duidelijk afgebakende periode (examenperiode bvb.) gerealiseerde opdracht. De ideevorming, de onderzoeks- en uitvoeringsfasen gedurende de realisatie van die opdrachten (het proces) zijn daarbij minstens even belangrijk als het gepresenteerde werk (het product).

De evaluatiemomenten worden per school bepaald. Mogelijke evaluatiemomenten zijn:

- evaluatie van de dagelijkse inzet en het verwerken van de gegeven lessen: punten dagelijks werk (zinvol commentaar en volledige remediëring);
- evaluatie waar de punten voor langere periodes vermeld staan: examenpunten (vermelden van commentaar, remediëring en klasgemiddelden);
- leerlingen van een 3de graad kunnen geëvalueerd worden op een jury, samengesteld uit leerkrachten van het betrokken kunstvak. Telkens dienen zij, per vak, hun werken en het (voor)onderzoek te presenteren. De jury kan rekening houden met de studiekeuze van de leerling naar eventuele verdere studie hoger onderwijs toe.

Samen met de behaalde resultaten algemene vakken kunnen deze gegevens richtinggevend zijn voor de delibererende klassenraad die terzake een advies formuleert op het rapport.

Dit advies is niet bindend maar kan eventueel dienstig zijn ter oriëntering bij de studiekeuze voor het hoger onderwijs, na succesvol afsluiten van een 3de graad.

Het ateliergesprek

Dit is een onderling toetsen van verwachtingen in verband met opdracht, individu, groep, leraar en maatschappij. Deze vorm van evaluatie gebeurt als confrontatie gedurende een gesprek. Er wordt duidelijk gewezen op de vorderingen wat betreft techniek, verbeelding, emotie, engagement en verstandelijk inzicht.

Het ateliergesprek kan verruimd worden door met andere collega's-praktijkleraren gesprekken te hebben over de algemene leerstof van de beeldende kunsten en over de leerling.

De geïntegreerde proef (gip)

De laatstejaars KSO, 3de graad leggen een geïntegreerde proef (gip) af.

Gelieve de vigerende regelgeving te consulteren.

De pedagogische begeleidingsdienst stelt bovendien een servicedocument ter beschikking met aanbevelingen betreffende het praktische verloop van dergelijke proef. Dat document kan bekomen worden via het internet of het secretariaat van de begeleidingsdienst van het Gemeenschapsonderwijs.

BIBLIOGRAFIE

Deze werken, aangevuld met recente publicaties, zijn voor de leerkracht van nut voor de verruiming van zijn kennis en voor zijn permanente bijscholing. Hij moet zijn onderwijs immers voortdurend aanpassen aan de veranderende maatschappij en aan de ontwikkeling van de wetenschap en de technologie. Oudere werken blijven uiteraard bruikbaar. Recente publicaties bieden nieuwe of/ en aanvullende mogelijkheden en inzichten.

Van de leerkracht wordt verwacht dat hij, waar zinvol, zijn lessen onderbouwt met eigen opzoekwerk.

ALGEMEEN

Education of an Architect, Rizzoli, Cooper Union, New York, 1988

Handbuch der Kunst und Werkerziehung, 13 dln, Rembrandt Verlag, Berlin, 1967-74

ARNHEIM, K., *Art and Visual Perception*, Univ. of California Press, New Haven, 1986

BLOOMER, C. M., *Principles of Visual Perception*, Van Nostrand Reinhold, New York, 1976

BROTHWELL, D., *Beyond Aesthetics*, Thames and Hudson, London, 1976

BURNHAM, J., *The Structure of art*, George Braziller, New York, 1971

CARPENTER, P. en GRAHAM, W., *Art en Ideas*, Mills and Boon, London, 1971

DE LUCIO J.J., -MEYER, *Visual Aesthetics*, Lund Humphries publishers Ltd, London, 1973

DE VISSER A., *Hardop kijken*, SUN, Nijmegen, 1986

DE VISSER A., *Kunst met voetnoten*, SUN, Nijmegen 1989

FELDMAN, E.B., *Varieties of Visual Experience*, Abrams, New York, 1987

FELDMAN, E.B., *Thinking about Art*, Univ. of Georgia, Prentice-Hall Inc., New Jersey, 1985

FISCHER, E., *The Necessity of Art*, Penguin Books, London, 1963

FRUTIGER, A., *Signs and symbols*, Weiss Verlag, Dreieich, 1989

GERRITSE, A., *Geschiedenis van de beeldende vorming*, Canteleer, De Bilt, 1973

GOMBRICH, E.H., *Art en Illusion*, Princeton University Press, New Jersey, 1960

GOMBRICH, E.H., *The Sense of Order*, Phaidon Press, Oxford, 1979

GRIAULE, M., *Conversations with Ogotemméli*, Intro. to Dogon Religious Ideas, Oxford, 1965

HADJINICOLAOU, N., *Kunstgeschiedenis en ideologie*, SUN, Nijmegen, 1977

HOBBS, J.A., *Art in Context*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1980

HUDSON W., en VAN REIJEN, W., *Modernen versus postmodernen*, Hes Uitg, Utrecht, 1986

HUYGHE, R., *L'art et l'âme*, Flammarion, Paris, 1960

HUYGHE, R., *Dialogue avec le visible*, Flammarion, Paris, 1955

HUYGHE, R., *Formes et forces*, Flammarion, Paris, 1971

HUYGHE, R., *Sens et destin de l'art*, 2 dln, Flammarion, Paris, 1967

LUTZELER, H., *De kunst*, Het Spectrum, Utrecht, 1966.

MAQUET, J., *The Aesthetic Experience*, Yale Univ. Press, New Haven, 1986

MITCHELL, W.J.T., *The Language of Images*, The Univ. of Chicago Press, Chicago 1974

PAWLIK J., en STRASSNER, *Beeldende kunst. Begrippen en lexicon*, Orion, Brugge, 1978

PIRSIG, R.M., *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance*, NL : Contact, Am'dam, 1976

READ, H., *Kunst zien en begrijpen*, Prisma, Antwerpen, 1961

RYKWERT, J., *The Necessity of Artifice*, Academy Editions, London, 1982

VANBERGEN, J., *Voorstelling en betekenis*, Van Gorcum, Assen, 1986

WAARNEMINGSTEKENEN

Identity and Alternity. Figures of the body. Marsilio Editori, Venice, 1995

Meisterzeichnungen. (7-delig) Schuller verlagsgesellschaft, München 1976

Tekenen 87. Cat. Mus. Boymans-Van Beunigen, Rotterdam 1987

BAMMES, G., *Die Gestalt des Menschen*, Otto Maier, Ravensburg, 1982

BAMMES, G., *Studien zur Gestalt des Menschen*, Otto Maier, Ravensburg 1990

BAMMES, G., *Wir Zeichnen den Menschen*, Volkseigener Verlag, Berlin 1989

BAMMES, G., *Sehen und Verstehen*, Volkseigener Verlag, Berlin 1985

BAMMES, G., *Die Gestalt des Tieres*, Otto Maier Verlag, Ravensburg, 1986

BARCSAY, J., *Anatomie voor de kunstenaar*, Canteleer De Bilt, 1978

BEAUCAMP, E., *Neue Tendenzen der Zeichnung*, Prestell Verlag, Munchen, 1981

- BEDONI, C., *I Luoghi del disegno*, Laboratorio del Disegno, Città Studi, 1996
EDWARDS, B., *Leer Teken*, uitg. Baart, Deurne, 1983
EISLER, G., *From Naked to Nude*. Live drawing in the 20 century. Thames en Hudson, 1977
EISLER, G., *Hoogtepunten van de Tekenkunst*, Agon, Elsevier, 1976
EISSEN, K., *Architectuur Presentatie*. Technieken voor ruimtelijk Visualiseren. Waltman, Delft 1988
FAIRBROTHER, T.J., *Sargent Portret Drawings*, Dover Publications, N.Y. 1983
GLENN, C.W., Jim Dine, *Figure Drawings*. Harper en Row, N.Y. 1979
LEVY, M., *The Artist en the Nude*. An Anthology of Drawings, Corgi Books, Norwich 1965
LEYMARIE, J., *Le Dessin*, SKIRA, 1979
PILLSBURY, E., David Hockney. *Travels with pen, pencil and ink*, Petersburg Press, London 1978
RAYES, J., *Anatomie van de Mens*, Letteren en Kunst, A'dam 1990
SMITH, S., *Anatomie, Perspectief en Compositie*. Canteleer De Bilt, 1986
STRATZ, C.H., *Die Darstellung des Menschlichen Körpers in der Kunst*, Verlag Julius Springer, Berlin 1914
WAY, M., *Perspectieftekenen*, Kluwer, Deventer, 1992